

نگاهی به خاطره‌نویسی و مقایسه آن با زندگی‌نامه و سفرنامه

محمدرضا ایروانی

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی - دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

تحقیق و پژوهش درباره خاطره‌نویسی و خاطره‌نگاشته‌ها، از نظر ویژگی‌های ادبی در این آثار، به معیارهای ادب شناختی در ادبیات تاریخی مربوط می‌شود. زبان و آرایه‌های ادبی در خاطره‌نگاشته‌ها، آنها را به سمت یک اثر ادبی سوق می‌دهد. از سوی دیگر، خاطرات یکی از منابع کشف حقایق تاریخی است؛ یعنی ویژگی‌های ادبی و تاریخی را با هم دارد. از این رو، خاطره‌نویسی، گونه مستقلی از ادبیات تاریخی به‌شمار می‌آید که باعث تقویت و گسترش انواع ادبی در زبان فارسی شده است. رابطه زندگی‌نامه و خاطره‌نگاشته و همچنین رابطه سفرنامه و خاطره‌نگاشته، رابطه عموم و خصوص است. در ادبیات فارسی اگر نویسنده خاطرات و زندگی‌نامه‌ها ذوق ادبی داشته باشد، اثر او به صورت یک نوع ادبی مستقل درمی‌آید که شایسته توجه است، مانند کتاب شرح زندگی من اثر عبدالله مستوفی. بیشتر خاطره‌نگاشته‌ها به زبانی ساده، روان و تا حدودی خودمانی و نزدیک به زبان محاوره نوشته شده‌اند. متأسفانه هیچ‌گونه قانون و معیار و چارچوب معینی برای نگارش خاطرات وجود ندارد و این مسأله کار سنجش و ارزیابی آنها را مشکل کرده است.

کلیدواژه‌ها: خاطره‌نویسی، زندگی‌نامه‌نویسی، سفرنامه، ادبیات معاصر، ادبیات تاریخی.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۶/۵/۲۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۶/۸/۲۳

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده است / استاد راهنما: دکتر محمدرضا سنگری / استاد مشاور: دکتر ناصر نیکویخت.

Email: IRvani_Reza@yahoo.com

مقدمه

خاطره‌نویسی راهی برای زنده نگاه داشتن یادها، تجربه‌ها و خاطرات یک ملت است تا همچون چراغی فرا روی آفرینش‌های هنری و ادبی نسل‌های آینده قرار گیرد.

متأسفانه نهادهای علمی و دانشگاهی، آن‌چنان که شایسته است، به خاطره‌نویسی توجه نکرده‌اند. تحقیق و پژوهش درباره‌ی خاطره‌نویسی، موضوع تازه‌ای است که تاکنون کمتر به آن توجه شده است، به گونه‌ای که تحقیقاتی که در این زمینه انجام شده است، از تعداد انگشتان دست هم تجاوز نمی‌کند.

در ادب فارسی، خاطره‌نویسی به مفهوم امروزی آن، از اواسط دوره‌ی قاجار به دلیل رویارویی ایرانیان با غرب و آشنایی با فرهنگ و ادب اروپایی‌ها شکل گرفت و به‌ویژه سیاستمداران از آن استقبال کردند. در دوره‌ی پهلوی نیز بیش از گذشته به این گونه‌ی ادبی توجه شد. توجه مردم به خاطرات تا حدی بود که برای نخستین بار، سیف‌الله وحیدنیا دست به انتشار مجله‌ی تخصصی «خاطرات» زد.

در گرماگرم حوادث انقلاب اسلامی، مجلات، کتاب‌ها و روزنامه‌ها پر از خاطرات مردم و رویدادهای آن زمان بود. با آغاز جنگ تحمیلی، فصل نوینی از خاطره‌نویسی در این سرزمین آغاز شد؛ خاطرات، ابزاری برای بیان آرمان‌ها و اهداف رزمندگان، فضا و شرایط حاکم بر جبهه، مشکلات و مصایب جنگ و ... شدند.

در این پژوهش سعی بر این است تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

- ۱- تعریف خاطره چیست؟
- ۲- جایگاه خاطره‌نویسی در ادبیات چگونه است؟
- ۳- رابطه و اشتراک خاطره و زندگی‌نامه چیست؟
- ۴- رابطه و اشتراک خاطره و سفرنامه چیست؟

۵- آسیب‌شناسی خاطره‌نویسی چگونه است؟

۶- آیا در خاطره‌نویسی شیوه معیار و تعریف شده‌ای وجود دارد؟

واژه خاطره

خاطره از کلمه عربی «خاطر» گرفته شده است. ریشه آن فعل «خَطَرَ يَخْطُر» است (معلوف ۱۳۸۳: ذیل کلمه خاطره) که در معنای «به فکر کسی رسیدن، به فکر کسی راه یافتن، به خاطر کسی خطور کردن» به کار می‌رود. (همان)

مصدر این کلمه، خطور است. کلمه خاطر در فرهنگ‌های گوناگون این گونه معنا شده است:

«آنچه که به قلب خطور کند، آنچه در دل گذرد، دل، ضمیر، ذهن، قریحه، خیال، ادراک، حافظه، یاد، واردی است که بدون سابقه تفکر و تدبیر در قلب وارد می‌شود، نظر، اندیشه، میل، خواهش، تمایل و ...» (فرهنگ معین، دهخدا، عمید)

واژه «خاطره» در زبان فارسی با افزودن «ه» نسبت به کلمه خاطر ساخته شده است.

دهخدا واژه خاطره را این گونه معنی می‌کند:

اموری که بر شخص گذشته باشد و آثار از آن در ذهن شخص مانده باشد، گذشته آدمی، وقایع گذشته که شخص آن را دیده یا شنیده است، دیده‌ها و شنیده‌های گذشته. (لغت‌نامه دهخدا: ذیل واژه خاطره)

جمع کلمه خاطر، خاطرات، خواطر و خاطره‌ها؛ مهم‌ترین کلمات مترادف آن، یاد، یادبود، یادگار و یادنامه و کلمه معادل آن در زبان عربی «المذکره» و «ذکری» است.

پژوهش درباره خاطره^۱ و خاطره‌نویسی موضوع تازه‌ای است و آثار موجود در این زمینه اندک است. با این حال درباره خاطره تعریف‌های بسیاری ارائه شده است که در اینجا به دو مورد اشاره می‌کنیم:

۱. در این پژوهش منظور از خاطره یا خاطرات، نوع مکتوب آن است.

- ۱- شرح حال یا شرح قسمتی از زندگی فرد. (فراگنر ۱۳۷۷: ۲۷)
 - ۲- تصویری ماندنی در ذهن که آیینۀ واقعیت است، ولی تمام‌نما نیست و رنگ و خیال عاطفه پذیرفته است. (حسینی‌نژاد ۱۳۸۲: ۱۸)
- علیرضا کمری بیشتر به تعریف فاعلی و مضمونی خاطره و خاطره‌نویسی توجه دارد:

اثر و نوشته‌ای که نویسنده در نتیجه یادآوری ارادی شرح حال و حوادث و رویدادهای سپری شده در زمان و مکان معلوم - که به دلیل حضور یا مشاهده و استماع از آنها اطلاع یافته است - پدید می‌آید و در آن چگونگی وقوع حوادث و رویدادها منعکس شده است. (کمری ۱۳۸۳: ۵۷)

غلامحسین یوسفی اتوبیوگرافی را نوعی از خاطرات می‌داند و می‌نویسد:
خاطره عبارت از هر چیزی که از روی قصد و آگاهی نوشته شده و مقصود از آن، معرفی عمل و اندیشه صاحب اثر بوده است. (یوسفی ۱۳۸۰: ۳۶۱)

تعریف‌هایی که بیان شد، تمام ویژگی‌های یک خاطره را دربر ندارد، بنابراین در اینجا تعریف کامل‌تری از خاطره را می‌آوریم:

خاطره، اثر، نوشته و یا پدیده‌ای است روایی که پدیدآورنده آن با آگاهی و اراده به شرح احوال، حادثه‌ها و رویدادهای گذشته - که به عللی در ذهن ماندنی و برجسته شده‌اند - می‌پردازد. راوی در آن حضور مستقیم یا غیرمستقیم (مشاهده، منابع دست اول و ...) دارد. جزئیات زمان و مکان و چگونگی وقوع حوادث نیز در آن مندرج است. خاطرات در بیشتر موارد تأثیری احساسی - عاطفی بر فرد می‌گذارد. باتوجه به این تعریف، خاطره‌نویسی یکی از گونه‌ها و زیرمجموعه‌های زندگی‌نامه به شمار می‌آید. البته از آنجایی که در زندگی‌نامه‌ها، بیشتر، حوادث و رویدادهای برجسته‌تر عنوان می‌شود، خاطره‌نگاشته و زندگی‌نامه مفهوم مشترکی می‌یابند.

بسیاری از آثار تاریخی - باتوجه به تعریف یادشده - به‌طور مثال کتیبه‌ها (مانند بیستون)، کوه‌نگاری‌ها و برخی از اشیای تاریخی هم در زمره ادبیات خاطره‌نویسی

به‌شمار می‌آیند، زیرا این آثار با آگاهی خلق شده‌اند و به شرح حادثه‌ها و رویدادهای مهم می‌پردازند، زمان و مکان مشخص دارند و پدیدآورندگان آنها به قصد ماندگار کردن یاد یا عبرت دیگران، این آثار را به وجود آورده‌اند.

کارکردهای خاطره‌نگاشته‌ها

- خاطرات ابزاری است برای انتقال مفاهیم، تجربه‌ها و آداب و رسوم جوامع به نسل‌های آینده.

- خاطره‌نویسی پشتوانه‌ای عظیم برای سایر گونه‌های ادبی (داستان کوتاه، رمان و...) و دیگر هنرها (سینما، تئاتر و...) است. به عنوان نمونه، خاطرات برآمده از سال‌های دفاع مقدس، پشتوانه‌ای گران‌قدر برای رشد و شکوفایی سینمای دفاع مقدس است.

- خاطره، بازگوکننده احساسات و عواطف یک فرد، قوم و ملت در برابر یک حادثه است. بنابراین، به عنوان یک سند درجه یک، هم از نظر جامعه‌شناسی و هم از نظر روان‌شناسی اهمیت می‌یابد.

- خاطره‌نویسی زمینه‌ساز تغییر و دگرگونی (نو شدن) نثر فارسی شده است؛ پژوهشگران ادبیات بارها به اهمیت آثار خاطره‌نویسان و همچنین سفرنامه‌نویسان صدوپنجاه سال اخیر (مانند مسالک المحسنین و سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ) در تغییر و دگرگونی (نو شدن) نثر پارسی، اشاره کرده‌اند.

- خاطره‌ها از منابع مهم مطالعات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و تاریخی جوامع هستند.

- خاطره‌نویسی، به‌ویژه در جوامعی که زیر سلطه سانسور قرار دارند، راهی برای کشف بخش‌های ناگفته یا پنهان مانده تاریخ است.

- خاطرات منابعی برای پژوهش‌های ادبی در زمینه‌های گوناگون به شمار می‌آیند. (پژوهش درباره نثر فارسی، ضرب‌المثل‌های عامیانه و ...)

- از آنجا که خاطرات خود آینه افکار، احساسات و ویژگی‌های روحی نویسندگان آنهاست، منابع ارزنده‌ای برای شناخت نویسندگان خاطرات و مردمان هم‌عصر آنها به شمار می‌رود.

- خاطرات وسیله‌ای برای قدردانی و تجلیل روان نویسندگان، هنرمندان و دانشمندان است؛ مانند یادنامه‌ها و ...

- خاطره می‌تواند ابزاری مهم برای نقد مسایل و مشکلات جامعه و حتی ارایه راه‌حل برای آنها باشد.

- ارضای حس کنجکاوی خواننده نیز از کارکردهای خاطرات است.

- با مطالعه خاطرات از چگونگی موفقیت‌ها و یا دلایل شکست و ناکامی‌های نویسندگان آنها آگاه می‌شویم.

- گرچه خاطره از بهترین سرگرمی‌ها و تفنن‌ها است، اما اهمیت آن در این است که آیندگان را از حقایقی که در منابع دیگر موجود نیست، آگاه می‌سازد.

- خاطره، فرصتی برای تأویل و تفسیر بهتر آثار هنری و ادبی هنرمندان و نویسندگان است. به طور مثال اگر نیمایوشیخ خاطرات خود را منتشر می‌کرد، فرصتی برای تأویل و تفسیر بهتر آثار او فراهم می‌شد.

- نوشتن خاطرات و یادداشت‌های روزانه، روش بسیار مفید و مناسبی برای مقابله با فشارهای عصبی و مدارا کردن با آن است. خاطره‌نویسی ابزاری در خدمت مراقبه است. روشی است تا ذهن را از اندیشه پاک کند. با نوشتن خاطره، آرامش بر ذهن حاکم می‌شود. بررسی‌های اخیر (در ۴۰ سال گذشته) نشان می‌دهد که نوشتن خاطرات نه تنها برای روح و روان مناسب است، بلکه به سلامت جسمانی اشخاص هم کمک می‌کند، مانند بررسی‌های جیمز بنه بیکر^۱ در سال ۱۹۸۹-۱۹۹۰. (لوک سی وارد ۱۳۸۴: ۸)

- خاطره می‌تواند مانند یک رسانه به انتقال پیام صاحب آن کمک کند، یعنی پلی

ارتباطی میان درون‌مایه‌های ذهنی نویسنده یا گوینده با اندیشه و ذهن شنونده یا خواننده باشد.

- از آنجایی که نویسندگان خاطرات در رویدادها دخالت مستقیم داشته‌اند، بنابراین خاطره‌نگاشته‌ها، حاوی اطلاعات و جزئیات قابل‌توجهی هستند که به دشواری می‌توان آنها را از دیگر منابع استخراج کرد.

زندگی‌نامه و خاطره

زندگی‌نامه اثر و نوشته‌ای است که نویسنده در آن به شرح حال، حوادث و رویدادهای زندگی خویش و یا دیگری می‌پردازد و در آن چگونگی وقوع حوادث، زمان و مکان و علت رخدادها و ... را شرح می‌هد.

از زندگی‌نامه در ادبیات فارسی با نام‌های شرح حال، حسب حال، سیره، مغازی، کتب رجال، تذکره، یادنامه، زندگی‌نامه و ... یاد شده است.

با تعریفی که در بخش پیشین از خاطره ارائه شد، خاطره‌نویسی یکی از گونه‌ها و زیرمجموعه‌های زندگی‌نامه است، زیرا مربوط به برهه یا رویدادی خاص از زندگی گذشته فرد است که به دلایلی در ذهن صاحب آن، برجسته و ماندنی شده است، بنابراین رابطه زندگی‌نامه و خاطره‌نگاشته، رابطه عموم و خصوص است.

در ادبیات فارسی اگر نویسنده خاطرات و زندگی‌نامه‌ها از ذوق ادبی برخوردار باشد، اثر او به صورت یک نوع ادبی مستقل درمی‌آید که شایسته توجه است، مانند کتاب شرح زندگی من از عبدالله مستوفی. (یوسفی ۱۳۸۰: ۳۶۲)

نوع دیگری از زندگی‌نامه وجود دارد که در آن، زندگی فرد در قالب خاطره بیان می‌شود، یعنی زندگی‌نامه، ساختاری خاطره‌گونه به خود می‌گیرد، مانند کتاب *اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابوسعید ابوالخیر* که در حقیقت، زندگی‌نامه ابوسعید ابوالخیر در قالب خاطراتی از اوست.

تفاوت زندگی‌نامه و خاطره

- خاطره پدیده‌ای است که مربوط و منسوب به خاطر و ذهن فرد است، یعنی به علت ویژگی‌های احساسی و عاطفی و یا دلایل دیگر در ذهن فرد برجسته شده است، حال آن که زندگی‌نامه تنها مربوط به رویدادهای برجسته در ذهن فرد نیست، بلکه تمام حوادث و رویدادهایی که در زندگی برای فرد رخ داده است را دربرمی‌گیرد.

- تفاوت دیگر خاطره با زندگی‌نامه این است که خاطره مربوط به برهه‌ای خاص از زندگی فرد است، درحالی‌که زندگی‌نامه همان‌گونه که از اسم آن پیداست، مربوط به همه زندگی فرد است.

- تفاوت دیگر این است که ویژگی روایی بودن در خاطرات آشکارتر از زندگی‌نامه است. برای مثال خاطرات رزمندگان در دوران دفاع مقدس یا خاطرات آزادگان، تنها مربوط به دوره حضور آنها در جنگ یا دوران اسارت آنهاست. ویژگی روایی این خاطرات، مهم‌ترین ویژگی آنها به شمار می‌آید و بیشتر شامل رخدادهایی است که در ذهن راویان، برجسته مانده و یا مهم‌تر بوده است.

- زندگی‌نامه به دلیل وسعت زیاد مطالب و رویدادها، جلوگیری از خستگی و ملال خواننده و حتی فراموشی جزئیات برخی حوادث در گذر زمان یا نبودن منبع موثق برای بیان جزئیات رویدادها (در زندگی‌نامه‌هایی که به وسیله فرد دیگری نوشته شده است)؛ بیشتر حالت و قالب گزارش‌گونه به خود می‌گیرد، در صورتی‌که در خاطره‌نگاشته‌ها جزئیات بیشتر و دقیق‌تر بیان می‌شود. شخصیت‌پردازی در خاطره‌نوشته‌ها مشخص‌تر و متمایزتر است و به رویدادها کامل‌تر پرداخته می‌شود.

سفرنامه و خاطره

سفرنامه در حقیقت نوعی گزارش سفر است و بیشتر از توضیحاتی درباره اصل

سفر و مطالعات مسافر به وجود آمده که حاوی خاطرات نویسنده نیز هست. مانند سفرنامه ناصر خسرو، سفرنامه شاردن، خسی در میقات، سفرنامه مارکوپولو، ابن بطوطه و ... در سفرنامه‌ها با دو شیوه روبه‌رو هستیم؛ یک نوع سفرنامه این است که هر کس هر چه را در روز با آن برخورد کرده است مانند یک گزارش منعکس می‌کند که در حقیقت این نوع سفرنامه، یک گزارش سیاحتی است. بیشتر سفرنامه‌هایی که نتیجه سفرها و بازدیدهای علمی از کشورها، دانشگاه‌ها، مدارس، مؤسسات صنعتی، مراکز هنری (موزه، تئاتر و ...) است، چنین ویژگی‌هایی دارند.

نوع دوم سفرنامه آن است که پس از سفر آنچه که در ذهن برجسته مانده، ذکر می‌شود و با این تعریف، سفرنامه در واقع «خاطرات سفر» است. بیشتر سفرنامه‌های برجسته تاریخی و ادبی چنین ساختاری دارند، مانند سفرنامه مارکوپولو.

از آنجایی که سفرنامه‌ها حاوی خاطرات هستند، بنابراین در زمره ادبیات خاطره‌نویسی جای می‌گیرند.

تفاوت سفرنامه و خاطره

- سفرنامه‌ها حاوی مطالبی درباره اصل سفر، مطالعات مسافر و اطلاعاتی درباره زندگی شخص سفرکننده است که خاطرات سفر از جمله آنهاست. به عبارت دیگر، سفرنامه‌ها مطالب دیگری را هم - غیر از خاطرات سفر - شامل می‌شود. به طور مثال در سفرنامه ناصر خسرو مطالب بسیاری درباره توصیف اماکن، شهرها و ... وجود دارد که افزون بر خاطرات ناصر خسرو است.

- برخلاف خاطره، نویسنده در سفرنامه کم‌تر از خودش سخن می‌گوید و بیشتر به دیگران و شرح ماجراها و مکان‌هایی که دیده است، می‌پردازد. خوانندگان نیز بیشتر چنین انتظاری از نویسنده سفرنامه دارند.

- در سفرنامه، نویسنده به قصد خاطره‌نویسی، نمی‌نویسد، هر چند خاطرات فراوانی هم در آن به چشم می‌خورد، بلکه بیشتر به منظور انتقال یافته‌های

خود از سفرش به نوشتن می‌پردازد.

- تفاوت دیگر خاطره‌نگاشته با سفرنامه، این است که بسیاری از خاطرات در

بستری به جز بستر سفر شکل می‌گیرند.

- علت اقبال بیشتر به سفرنامه‌نویسی در برابر خاطره‌نویسی به این واقعیت

برمی‌گردد که مسافر، صحنه تازه‌ای می‌بیند، با حوادث جدید برخورد می‌کند و

تجارب تازه و گاهی شگفت‌انگیز دارد. با دقت و تفکر در محیط تازه، مطالب

شنیدنی بسیاری به همراه می‌آورد که برای خوانندگان جذابیت و تازگی دارد. در

گذشته سفرها با خطرها و سختی‌های غیرقابل باوری همراه بود که تصورش برای

مردم مشکل است و این مسأله بر جذابیت سفرنامه‌های قدیمی می‌افزاید که این

ویژگی‌ها در خاطره‌نگاشته‌ها کمرنگ‌تر است.

فرهنگ و عادت سفرنامه‌نویسی نیز قدمت بیشتری داشته و براین اساس می‌توان

گفت در ایران کمتر به خاطره‌نویسی توجه شده است.

اتوبیوگرافی (زندگی‌نامه خودنگاشت)، یادنامه‌ها، حبسیه‌ها، شکواییه‌ها، مقامات،

اعتراف‌نامه‌ها، منشآت، تراجم احوال و ... که حاوی حوادث برجسته زندگی و

خاطرات نویسندگان آنهاست، از دیگر گونه‌های ادبیات خاطره‌نویسی به شمار می‌آیند.

تاریخچه خاطره‌نویسی

عمر خاطره به عمر انسان می‌رسد. یعنی از همان زمانی که انسان پا روی این

کره خاکی گذاشت، شکار حیوانات، زندگی در غار، ازدواج، مرگ، ساختن وسایل

زندگی و ... برای او خاطراتی شدند که انتقال این خاطرات از همان زمان‌های اولیه

به عنوان وسیله تربیت و انتقال تجربیات و آداب و رسوم به نسل‌های بعد، به کار

گرفته می‌شد.

افسانه‌ها و اسطوره‌های به جای مانده از گذشته، در واقع خاطرات انسان‌ها بوده

س ۳ - ۸ - پاییز ۸۶ ————— نگاهی به خاطره‌نویسی و مقایسه آن با زندگی‌نامه و سفرنامه/۸۳

که در طول زمان تغییراتی در آن به وجود آمده است. از این رو، می‌توان با تفسیر و بررسی آنها، به خاطرات انسان‌ها از گذشته‌های دور تا امروز و ابعاد گوناگون زندگی آنها دست یافت و به نوعی تاریخ خاطرات انسان‌ها در درون افسانه‌ها، اسطوره‌ها و قصه‌های کهن نهفته است.

برای دستیابی دقیق به تاریخچه خاطرات باید به پژوهش‌ها، منابع و اسناد و مدارک تاریخی مطمئن و تأیید شده - به ویژه آثاری که در سده‌های اخیر به وسیله باستان‌شناسان به دست آمده است - استناد کرد.

قدیمی‌ترین سند خاطره‌نویسی از یک وزیر سومری، روی الواح گلین به جا مانده است که در آن دوران با خط میخی مکتوب شده است، و دیگری شکواییه شاگرد مدرسه است که از سخت‌گیری معلم و مشق شب نالیده است. (حقانی ۱۳۸۳: ۷)

تاریخچه خاطره‌نویسی در ایران

برای بررسی تاریخچه خاطره‌نویسی لازم است که دوره‌های گوناگون آن به صورت جداگانه بررسی شود. دو دوره کلی خاطره‌نویسی در ادبیات ایران وجود دارد که عبارتند از: ۱- دوره پیش از اسلام. ۲- دوره پس از اسلام.

۱- خاطره‌نویسی در دوره پیش از اسلام

در ایران اولین مکان‌های زندگی اجتماعی شناخته شده، تپه‌های باستانی سلیک کاشان (۵۰۰۰ سال پیش از میلاد)، گنج دره و تپه‌های علی‌کش نزدیک دزفول است که آثاری از آنها به جای مانده و به دست آمده است. با تفسیر و بررسی این آثار، می‌توان به نقش خاطره در انتقال آداب و رسوم، حرفه‌ها و زندگی اجتماعی انسان‌ها پی‌برد.

پس از مهاجرت آریایی‌ها به ایران، *اوستا* یکی از مهم‌ترین اسناد در زمینه تاریخ اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آنهاست. *اوستا* - کتاب مقدس زرتشتیان - کهن‌ترین اثری است که ابتدا به صورت شفاهی و بعدها به شکل مکتوب از عهد ایران باستان

به‌جا مانده است. بخش نخست اوستا، سروده‌های زرتشت است که به نام «گائها» یا «گاهان» شناخته می‌شود و اصالت و قدمت بیشتری دارد و اهمیت آن منحصر به فرد است.

«گائها» بیان‌کننده اعتقادات و تفکرات زرتشت، گرفتاری‌ها، زبان حال، شکایت از زمانه و اوضاع و احوال پیرامون اوست. در چند گائ، زرتشت به شرح مشکلات و کشاکش‌های آغاز دعوت و ابلاغ خویش پرداخته است.

بنابراین، نخستین آثار مکتوب خاطره‌نویسی در ایران، سروده‌های زرتشت در اوستاست. در بخش‌های دیگر اوستا نیز می‌توان خاطرات کهن قوم آریایی را به دست آورد.

کتیبه‌های کشف شده از دوران هخامنشی از نظر تاریخی اهمیت بسیاری دارد و در حقیقت، شرح حال، اعمال، یادبود و خاطرات (خاطره‌نگاشته‌های) پادشاهان و بزرگان عصر بوده است.

از زمان هخامنشیان، اولین کتیبه شناخته شده به خط میخی، لوحه آریامنه (جد اعلامی داریوش) و آخرین کتیبه شناخته شده، کتیبه اردشیر سوم است.

یکی از مهم‌ترین کتیبه‌های این دوره، کتیبه بیستون است. تمام ویژگی‌هایی که کوه‌نگاری‌ها و صخره‌نوشته‌ها دارند، در این اثر جمع است و از این رو ارزنده‌ترین سند تاریخی ایران به شمار می‌آید.

این کتیبه به معرفی داریوش و نیاکانش، شرح اعمال، و برخوردهای او با سرکشان و دوستان می‌پردازد و تمام ویژگی‌های یک خاطره‌نگاشته مانند زمان و مکان حوادث، نام نقش‌پردازان، نتیجه و پی‌آمد رویدادها و ... در این کتیبه موجود است.

از دوره اشکانی، اثر مکتوب قابل ملاحظه‌ای به دست نیامده است. از دوره ساسانیان مانند دوره هخامنشیان کتیبه‌ها و نقش‌برجسته‌هایی موجود است که از نظر ارزش ادبی و تاریخی همانند کتیبه‌های بیستون و سایر کتیبه‌های هخامنشی است.

س ۳ - ش ۸ - پاییز ۸۶ ————— نگاهی به خاطره‌نویسی و مقایسه آن با زندگی‌نامه و سفرنامه/ ۸۵

ساسانیان به رسم هخامنشیان، روزنامه و سال‌نامه‌هایی داشتند که وقایع روزانه را در آنها ثبت می‌کردند و یادآوری‌های الفهرست و شاهنامه مؤید آن است. بدون شک ویژگی‌های یادبودی و خاطره‌ای در این آثار موجود بوده است.

برخی از آثار متناسب با خاطره‌نویسی این عهد عبارتند از:

یادگار بزرگمهر - کارنامه اردشیر بابکان - اندرزنامه خسرو قبادیان - کارنامه انوشیروان - یادگار زیران - رساله خسرو قبادیان - خداینامه‌ها، که جنبه‌های یادبودی و خاطره‌ای در آثار مکتوب یاد شده به روشنی پیداست.

۲- خاطره‌نویسی در دوره اسلامی (پس از اسلام)

این دوره نیز باتوجه به تغییرات زیادی که از نظر کمیت و کیفیت در خاطره‌نگاشته‌ها به وجود آمده است، به دو دوره تقسیم می‌شود: الف) از ابتدا تا انقلاب مشروطیت. ب) از انقلاب مشروطیت به بعد.

الف) خاطره‌نویسی پس از اسلام تا اواسط دوره قاجار و انقلاب مشروطیت پس از اسلام و از هنگامی که ایرانیان آرام‌آرام شروع به نوشتن کتاب به زبان پارسی دری نمودند و نثر فارسی پا گرفت، نخستین ردپاهای خاطرات را در کتاب‌های تازه‌نگاشته‌شده آن زمان می‌توان جست؛ کتاب‌هایی مانند خدای‌نامه‌ها، شاهنامه‌های منثور و به‌ویژه تاریخ‌هایی مانند تاریخ بلعمی و تاریخ سیستان و قصص انبیا و بزرگان دین و

در این دوره کتاب‌های مشتمل بر خاطره به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱- تذکره‌ها مانند لب‌الباب عوفی

۲- سفرنامه و سیاحت‌نامه‌ها مانند سفرنامه ناصر خسرو

۳- شرح احوال یا زندگی‌نامه‌ها مانند اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابوسعید ابوالخیر

۴- اعتراف‌نامه‌ها مانند المتقدم من الضلال امام محمد غزالی

۵- کتاب‌های تاریخی مانند تاریخ بیهقی

۶- منشآت، مقامات و سایر آثار ادبی مانند منشآت قائم مقام فراهانی و گلستان سعدی که ۴۷ حکایت آن خاطرات خود سعدی است. (تعداد کل: ۱۷۹ حکایت)

۷- آثار عرفا مانند رساله قشیریه و مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه

ب) از اواسط دوره قاجار و انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷

در دوره قاجاریه به دلیل تماس ایرانیان با اروپا، رفت و آمدهای سیاسی، حضور دیپلماسی قوی غرب در ایران، آشنایی مردم با علوم و فنون و پیشرفت‌های جدید، پدیدار شدن مطبوعات، تأسیس دارالفنون، فراگیری زبان‌های خارجی، آشنا شدن با علم، ادبیات و فرهنگ غرب و ...، خاطره‌نویسی - به ویژه بین سیاستمداران - شکل گرفت، رشد کرد و گسترش یافت.

قسمت اعظم ادبیات خاطره‌نگاری عصر قاجار، سفرنامه (خاطرات سفر) است که بیشتر شرح سفر به ممالک اروپایی است. اتوبیوگرافی (زندگی‌نامه خودنوشت)، زندگی‌نامه‌ها و خاطرات، نوع دیگری از این ادبیات هستند. بیشتر آثار خاطره‌نویسی این عصر، پس از انقلاب مشروطه (در قرن بیستم) نوشته شده‌اند و تعداد کمی مربوط به پیش از آن است. (قرن نوزدهم میلادی). کتاب *خاطرات نویسی ایرانیان* تألیف برت فراگنر، یکی از منابع بسیار معتبر درباره خاطره‌نگاری عهد قاجاریه است.

بنا بر نظر برت فراگنر، *سفرنامه میرزا صالح شیرازی*، که حدود سال‌های ۱۱۹۸-۱۲۰۰ ه. ش. (۱۸۲۰ م) تألیف شده، نخستین اثر خاطره‌نویسی به شیوه امروزی است که از نظر سبک نگارش و محتوا با سایر آثار خاطره‌نگاری سنتی ایران تفاوت دارد و مربوط به خاطرات مؤلف از اقامت چهارساله‌اش در انگلستان است. (میرزا صالح جزو نخستین گروهی بود که به دستور عباس میرزا و سفارش قائم مقام فراهانی برای فراگیری علوم و فنون جدید به اروپا فرستاده شد).

نثر *سفرنامه میرزا صالح ساده*، روان و خودمانی است و با نثر متکلفانه و پیچیده و

دشوار منشیان به کلی متفاوت است. همین ویژگی‌ها میرزا صالح را پیشرو و در بعضی موارد، مقتدای خاطره‌نویسان و سفرنامه‌نویسان بعدی ایران کرده است.

بیشتر نویسندگان کتاب‌های خاطره‌نویسی عهد قاجار، خاطراتشان را ابزاری برای روشن شدن بسیاری از حقایق تاریخی عنوان کرده‌اند. به طور مثال عبدالله مستوفی در خاطراتش، شرح زندگانی من، سعی می‌کند تاریخ اداری و اجتماعی ایران عصر قاجاریه را نمایان سازد.

خاطره‌نویسان و سفرنامه‌نویسان این دوره، تأثیری قابل ملاحظه در تغییر و نو شدن نثر فارسی معاصر داشته‌اند. بیشتر نویسندگان این آثار، نثری ساده، روان، خودمان و نزدیکی به زبان محاوره دارند.

هیچ یک از پژوهشگران و محققان ادبی تأثیر کتاب‌های مسالک‌المحسنین طابوف و سیاحتنامه ابراهیم بیگ تألیف زین‌العابدین مراغه‌ای - که در حقیقت سفرنامه و خاطره‌نگاشته‌هایی خیالی هستند - را در تغییر نثر پارسی و حرکت به سوی ساده‌نویسی نمی‌توانند انکار کنند.

این ویژگی یعنی ساده‌نویسی و بیان مطالب به زبانی در خورِ درک و اندیشه مردم عادی و بازگویی برخی رویدادهای تاریخی به صورت داستان، بیان حوادث سیاسی به شیوه‌ای ساده و نه با کلمات و عبارات رسمی و تاریخ‌نویسی، منجر به کشش بیشتر عامه مردم به خواندن و آگاهی از اوضاع زمان شد.

سفرنامه‌های زیادی از دوره قاجار به جا مانده است، مانند خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، خاطرات حاج سیاح، خاطرات سیاسی و سفرنامه حج امین‌الدوله، یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه، تاریخ بیداری ایرانیان تألیف ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ احزاب سیاسی یا انقراض قاجاریه از ملک الشعرای بهار، قیام آذربایجان و ستارخان نوشته اسماعیل امیر خیزی و ...

بسیاری از کتاب‌های خاطرات عهد قاجار سال‌ها پس از انقراض سلسله قاجاریه

و در دوره پهلوی نوشته شده‌اند. مانند شرح زندگانی من تألیف عبدالله مستوفی، حیات یحیی از حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی، خاطرات و خطرات حاج مخبرالسلطنه هدایت و ...

در دوره پهلوی نیز خاطره‌نویسی به رونق خود - به ویژه بین سیاستمداران - ادامه داد. حتی درج خاطرات در روزنامه‌ها و مجلات نیز رواج پیدا کرد. تا جایی که به خاطر توجه مردم به خاطره‌نگاشته‌ها، مجله تخصصی «خاطرات» - که فقط به درج خاطره‌نگاشته‌ها می‌پرداخت - به وسیله سیف‌الله وحیدنیا انتشار یافت (۱۳۵۰-۱۳۵۱ ه.ش). بعدها تمام شماره‌های آن در کتابی به نام خاطرات وحید منتشر شد. همچنین مجموعه‌ای از خاطرات خاطره‌نویسان نخبه ایران را نیز در کتاب دیگری به نام خاطرات و اسناد به چاپ رساند.

تأسیس دانشگاه تهران و سایر دانشگاه‌ها در شهرستان‌ها، آزادی‌های سیاسی نسبی در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۳۲ و انقراض سلسله قاجاریه جدا از ملاحظات سیاسی، و بالا رفتن آگاهی‌های عمومی مردم در عصر پهلوی، از مهم‌ترین دلایل رونق خاطره‌نویسی در این دوره است.

خاطره‌نویسی در عصر انقلاب اسلامی

خاطره‌نگاشته‌های این دوره به سه دسته کلی تقسیم می‌شود:

- ۱- خاطره‌نگاشته‌های اوایل انقلاب اسلامی ۲- خاطره‌نگاشته‌های دوران دفاع مقدس یا دوره جنگ تحمیلی ۳- خاطره‌نگاشته‌های پس از جنگ و خاطرات با موضوعات آزاد

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بازار خاطرات از حوادث و رویدادهای انقلاب گرم بود. در تمام روزنامه‌ها، هفته‌نامه‌ها و مجله‌های آن زمان، خاطراتی از رویدادهای انقلاب به چشم می‌خورد. برخی از خاطره‌نگاشته‌های آن زمان نیز چاپ شده است، مانند خاطرات آیت الله خلیجی و برخی از آثار مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

شروع جنگ تحمیلی که هشت سال به طول انجامید، دگرگونی بزرگی در فرهنگ خاطره‌نویسی به وجود آورد. خاطره‌نویسی برای رزمندگان ابزار و انگیزه‌ای برای بازگویی وقایع جبهه و جنگ، آرمان‌ها و حالات روحی و روانی آنها و فضا، فرهنگ و شرایط حاکم بر جبهه بود. در این دوره شمار زیادی از خاطرات رزمندگان به چاپ رسیده است.

خاطرات اسیران آزادشده ایرانی که مردم آنان را «آزادگان» نامیدند، نیز گونه دیگری از خاطره‌نویسی دفاع مقدس بود.

از مهم‌ترین دوره‌های زمانی که در آن ایرانیان خاطرات خود را منتشر کردند، دهه هفتاد (۱۳۷۰-۱۳۸۰ ه. ش) است. در این دوره، خاطره‌نگاشته‌های زیادی از رجال، دولتمردان و درباریان عصر پهلوی انتشار یافت.

کاخ تنهایی تألیف ثریا اسفندیاری، سه زن؛ ایران تیمورتاش، اشرف پهلوی و مریم فیروز اثر مسعود بهنود، دخترم فرح از فریده دیبا، پشت دیوارهای بلند کاخ تا زندان از آذر آریانپور، همسر شجاع‌الدین شیخ الاسلام - آخرین وزیر بهداشت پهلوی - و ... از آثاری است که در دهه هفتاد منتشر شد.

خاطرات برخی از انقلابیون و سیاستمداران جمهوری اسلامی مانند هاشمی رفسنجانی نیز در این دوره پربار انتشار یافت.

تأسیس دفتر ادبیات و هنر مقاومت در واپسین سال‌های دهه ۶۰ و اوایل دهه ۷۰، حادثه میمون و مبارک دیگری برای انتشار مدون و منظم خاطرات رزمندگان و آزادگان بود و به علاوه، تحقیق و پژوهش درباره خاطره و خاطره‌نگاری، که از چند دهه پیش و به‌ویژه پس از انقلاب شروع شده بود، را شدت بخشید و آثار خوبی در این باره عرضه کرد.

این موج خاطره‌نویسی که از سال‌های نخست دهه هفتاد شروع شده است، تاکنون نیز ادامه دارد و تحقیقات و پژوهش‌هایی درباره خاطره‌نویسی در سال‌های

اخیر انجام شده و کتاب‌هایی نیز در این باره نوشته شده است. امید است این حرکت ادامه یابد و کتاب‌های معتبر و مفیدی دربارهٔ این مهم نگاشته شود.

جایگاه خاطره‌نویسی در ادبیات

خاطرات (خاطره‌نگاشته‌ها) از آن رو که احساسات و عواطف نویسنده را بیان می‌کنند و ممکن است باعث تحریک عواطف خواننده شوند، در ذیل آثار غنایی جای می‌گیرند.

زبان ادبی و دیگر ویژگی‌های ادبی موجود در متن خاطره‌نگاشته‌ها، آنها را به سمت یک اثر ادبی سوق و در شمار آثار ادبی قرار می‌دهد.

از سوی دیگر، خاطرات یکی از منابع کشف حقایق تاریخی هستند و در ردیف اسناد تاریخی جای می‌گیرند و حتی گاهی به عنوان سند منحصر به فرد، نقش مهمی در تاریخ‌نگاری‌ها دارند. به علاوه، خاطره‌نگاشته‌ها بیشتر حاوی جزئیات و اطلاعاتی هستند که به دشواری می‌توان آنها را در منابع دیگر پیدا کرد. از این منظر در ذیل آثار تاریخی قرار می‌گیرند. البته در صورتی که وقایع منحرف نشده و امانت و جسارت بازگویی از جانب نویسنده رعایت شده باشد. بنابراین، خاطره‌نگاشته‌ها آثاری هستند که ویژگی‌های ادبی و تاریخی را با هم دارند.

ممکن است خاطره‌نگاشته‌ها به طور متغیر این ویژگی‌ها را داشته باشند، بدین معنی که هرچه ویژگی‌های ادبی خاطره‌نگاشته‌ها بیشتر باشد، وجه و شأن ادبی آن بیشتر می‌شود.

هرچقدر خاطره‌نگاشته حاوی اطلاعات دقیق و جزئی باشد و میزان اصالت و سند بودن خاطره بیشتر باشد، وجه تاریخی آن بر وجه ادبی چیره می‌شود.

به عبارت دیگر، خاطره‌نگاشته‌ها هم وجه ادبی و هم وجه تاریخی دارند، ولی نمی‌توان به آنها تنها از یک منظر و به صورت جداگانه نگریست. بنابراین،

خاطره‌نگاشته‌ها ذیل آثار ادبیات تاریخی قرار دارند. ذکر این نکته سودمند است که برخی از آثار تاریخی به دلیل ویژگی‌های ادبی‌شان در شمار شاهکارهای انکارناپذیر ادبیات فارسی قرار دارند، مانند *تاریخ بیهقی* و *سفرنامه ناصر خسرو* که امروزه به عنوان یکی از متون درسی دانشجویان ادبیات فارسی در دانشگاه‌ها تدریس می‌شود.

«گفته‌اند و درست گفته‌اند - که خاطره‌نویسی و خاطره‌گویی، زمانی در یک جامعه و دوره رواج و قبول می‌یابد که «من» فردی و جمعی در آن جامعه هویت یافته و به وجود آمده باشد و انسان‌ها به استقلال شخصیتی و نقش فردی خود وقوف یافته باشند. ... این وضعیت در اروپا پس از رنسانس به وجود آمد و در نتیجه انقلاب‌ها با خیزش‌های آزادی‌خواهانه و استقلال‌طلبانه تشدید گردید. کما اینکه خاطره‌نویسی در معنای متعارف و امروزی آن در ایران در اواسط دوره قاجاریه شکل گرفت و انقلاب مشروطه آن را ارتقا بخشید و حتی در روش و نگرش تاریخ‌نگاری سنتی ایران تأثیر و جهش شگرف به وجود آورد. این تأثیر نه تنها هنجار معمول را که در چارچوب خواست و مصالح و پسند فرمانروایی انجام می‌شد، برهم زد؛ بلکه در زبان نگارش این عصر و پس از آن تأثیری شگفت و پایدار بر جای گذاشت و به دوره متکلف‌نویسی و مطنن‌گویی پایان داد.» (کمری ۱۳۸۱: ۷۶)

تأثیرات «برت فراگنر» مؤلف کتاب *خاطرات ایرانیان در عصر قاجار* بر نظریات علیرضا کمری - که در پاراگراف بالا ذکر شده است - مشهود است و مطالب بالا در کتاب به نوعی یاد شده است.

ویژگی‌های خاطره‌نگاشته‌ها

خاطرات (خاطره‌نگاشته‌ها) ویژگی‌هایی دارند که آنها را از سایر گونه‌های ادبی متمایز می‌سازد. صاحب‌نظران این ویژگی‌ها را دو نوع دانسته‌اند: ویژگی‌های عمومی و ویژگی‌های خصوصی.

۱- ویژگی‌های عمومی

ویژگی‌های عمومی، ویژگی‌هایی هستند که در تمام گونه‌های خاطره‌نویسی‌ها (سفرنامه، حسب حال و ...) مشترک‌اند. برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از:

- یادی از گذشته دربر دارند.

- احساس و عاطفه در آنها نمود چشمگیری دارد. راز ماندگاری ذهنی و روانی آنها نیز همین نکته است.

- در یک زمان و مکان مشخص قرار دارند.

- مؤثر بر ذهن و محفوظ در حافظه است.

- هر خاطره‌ای آغاز و پایان دارد: هر خاطره بیان رخداد و واقعیتی است که اتفاق افتاده و پایان پذیرفته است، که معمولاً خاطره‌نویس، آن واقعه و رخداد را از ابتدا تا انتها با ذکر جزئیات شرح می‌دهد.

- متکی به مشاهده و حضور هر چند به صورت غیرمستقیم (غیر مؤثر در وقوع رویدادها، ولی ناظر و مطلع از آنها) هستند و ...

۲- ویژگی‌های اختصاصی خاطرات

این ویژگی‌ها مربوط به خاطره‌نگاشته‌های صرف و به ویژه خاطراتی است که از نظر ادبی بارزتر و قابل توجه‌تر هستند و بیشتر این آثار به دست نویسندگان باتجربه نوشته شده‌اند. در زیر به برخی از ویژگی‌های خاص اشاره می‌شود.

۱- یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های خاطره‌نگاشته، روایت‌گونه بودن آنهاست که باعث می‌شود اثر ساخت مشخصی پیدا کند. ارزش جامعه‌شناختی و ادبی آثار رابطه مستقیمی با روایی بودن آنها دارد.

۲- خاطرات بر احساس و عاطفه فرد اثر می‌گذارد و یکی از دلایل برجسته‌شدن و ماندگاری آنها نیز همین نکته است.

۳- صمیمیت و انعطاف‌پذیری موجود در خاطره ویژگی دیگر آن است که بر

س ۳- ش ۸- پاییز ۸۶ ————— نگاهی به خاطره‌نویسی و مقایسه آن با زندگی‌نامه و سفرنامه/۹۳

جذابیت خاطره می‌افزاید و موجب می‌شود خواننده، خود را در حوادث آن - که واقعی است - شریک بداند و احساس نزدیکی با صاحب خاطره برقرار نماید.

۴- صداقت بیان از ویژگی‌های مهم خاطره‌نگاشته‌ها است؛ صداقت در بیان حوادث و رویدادهای خاطره‌نگاشته، مهم‌ترین ویژگی آن است که بدون آن خاطره ارزش واقعی خود را از دست می‌هد و خواننده نیز از همراهی با نویسنده مأیوس می‌گردد.

۵- در خاطرات، عینی‌گرایی و محدودیت خیال از شرط‌های اساسی است. شرط اساسی در خاطره‌نگاری، بیان واقعی و حقیقی حوادث و رویدادها است، ولی از آنجا که ممکن است نگارش خاطرات پس از گذشت سالیان متمادی صورت گرفته باشد؛ جای تعجبی ندارد که جزئیات حوادث دستخوش تغییراتی در ذهن نویسنده شده باشد. به همین خاطر ممکن است نویسنده از تخیل خود برای بیان جزئیات حوادث و جذاب‌تر کردن خاطره‌نگاشته یاری جوید، اما به کارگیری عنصر تخیل برای نویسنده محدود است و نباید به انحراف از واقعیت و حقیقت بینجامد.

۶- نثر ساده، صمیمی، خودمانی و نزدیک به زبان محاوره خاطره‌نگاشته‌ها از دلایل جذاب بودن این نوشته‌هاست. نثر و شیوه بیان و نگارش خاطره‌نگاشته‌ها، ساده، روان و حتی گاهی اوقات خودمانی و نزدیک به زبان گفتار است.

۷- در خاطره‌نگاشته‌ها زمان و مکان رویدادها به روشنی پیداست؛ خاطرات در یک زمان و مکان مشخص روی داده‌اند. یکی از ارکان و چارچوب هر خاطره‌نگاشته، داشتن زمان و مکان مشخص است.

۸- هدفمند بودن خاطره‌نگاشته از ویژگی‌های خاطره‌نگاشته‌های برجسته است؛ هر یک از خاطرات، هدف دارند: تربیت، آموزش، سرگرمی و ...

۹- روشنی و وضوح در خاطرات بر جذابیت آنها می‌افزاید؛ خاطره باید صریح، روشن و بی‌ابهام باشد تا بتواند به راحتی با خواننده ارتباط برقرار کند.

- ۱۰- ایجاز از ویژگی‌های خاطره‌نگاشته‌های موفق است. اطناب در خاطره‌نگاشته، سبب ملال خاطر مخاطب می‌شود و از ارزش ادبی آن می‌کاهد.
- ۱۱- منحصر به فرد بودن خاطره از شرایط اساسی برای جذابیت آن است: ویژگی تازگی و منحصر به فرد بودن آن، باعث افزایش جذابیت آن برای خواننده می‌شود.
- ۱۲- برجسته بودن حوادث خاطرات که باعث ماندگاری خاطره در ذهن می‌شود؛ از دیگر ویژگی‌های خاطره‌نگاشته است.
- ۱۳- خاطرات، بیشتر آثاری زنده، پویا و گیرا هستند؛ از این رو از طراوت، گیرایی و جذابیت خاصی برخوردارند.

علل بی‌توجهی به گونه ادبی خاطره

علت بی‌توجهی به این گونه ادبی در ایران چیست؟ چرا بیشتر رجال سیاسی به خاطره‌نویسی رو آورده‌اند، ولی استادان ادب و هنر توجهی به این گونه ادبی ندارند؟ و علت توجه زیاد غربی‌ها به خاطره‌نویسی چیست؟

شاید یکی از دلایل توجه غربی‌ها به خاطره و زندگی‌نامه‌نویسی این باشد که اعتراف در مسیحیت، تشویق و نوشتن نیز برای برخی نویسندگان صحنه توبه است، ولی چنین امری در اسلام ناپسند است.

از دیگر دلایل استقبال از خاطرات، بیان اسرار خصوصی در خاطره‌نگاشته‌های ملت‌های غربی است که حس کنجکاوی خواننده را به نحوی ارضا می‌کند، ولی در ایران بیان اسرار خصوصی، مشکلات اخلاقی، حقوقی، عرفی، دینی و خانوادگی ایجاد می‌کند. به علاوه اگر نویسنده خیلی از خود تعریف کند، همه او را متهم به خودخواهی می‌کنند (که تعریف بیش از حد، متأسفانه از آسیب‌های خاطره‌نویسی است)، همچنین بیان بعضی از جرم‌ها و گناهان از دید اسلام، ارتکاب «اشاعه فحشا» به شمار می‌رود. چرا که از نظر دین مبین اسلام، بیان گناه، همچون خود گناه و ناپسند است.

در جامعه ما نویسنده به دلایل گوناگون اجتماعی و شرایط محیطی اقدام به حذف بسیاری از وقایع خاطرات خود می‌کند و یا اصلاً خاطرات خود را چاپ نمی‌کند (و یا وارثان آنها، خاطرات مؤلف را چاپ نمی‌کنند). برای مثال شنیده‌ایم خاطرات جلال آل احمد به همین دلایل با وجود گذشت بیش از سی سال از مرگش، هنوز چاپ نشده است، چون در آن، نسبت به کسانی که هنوز در قید حیات به سر می‌برند، موضع‌گیری شده است.

عدم انتقادپذیری در سطح جامعه نیز باعث می‌شود نویسندگان و منتقدان درباره دیگر نویسندگان نه قضاوت شفاهی کنند و نه قضاوت مکتوب. حتی اگر در اثرشان انتقادی نسبت به کسی مطرح کرده باشند، سعی می‌کنند پس از بازخوانی آن را حذف کنند.

معمولاً در خاطرات نسبت به معاصران و اقدامات آنان موضع‌گیری می‌شود و آنان را از نظر تاریخی نقد می‌کنند. شاید هم محققان و استادان ادب و هنر، همه همت خود را صرف تحقیق و پژوهش در زمینه‌های علمی و خلق آثار ادبی می‌کنند و دیگر مجال و ضرورتی برای نگاشتن خاطرات خود نمی‌یابند.

البته رجال سیاسی باتوجه به شهرت، مقام و قدرت و فراز و نشیب‌هایی که در زندگی خود دارند، بیشتر می‌توانند با مخاطبان ارتباط برقرار نمایند؛ ولی خاطرات شاعران، نویسندگان و استادان در اروپا و آمریکا بسیار جذاب و پرمخاطب است. شخصیت‌های بزرگ ادبی نظیر گارسیا مارکز، بارگاس یوسا، کوندرا و ...، خاطرات ادبی خود را نگاشته‌اند که خود بی‌آنکه رمان باشند، بیش از هر اثر ادبی خواندنی‌اند. در ادبیات فارسی، این نقص و کاستی متوجه شاعران، نویسندگان و استادان است که به این گونه مستقل ادبی، توجه چندانی ندارند.

می‌توان با فرهنگ‌سازی و تشویق مردم به نوشتن خاطرات، راه را برای توجه بیشتر به این گونه ادبی فراهم کرد.

آسیب‌شناسی خاطرات

خاطره‌نگاشته‌ها گاهی نقص‌ها و آسیب‌هایی دارند:

- شمار مولفانی که به قصد تمجید، خودنمایی و تعریف از خود یا توجیه و تبرئه خویش در برابر معاصران و آیندگان به نوشتن خاطرات رو آورده‌اند، نسبتاً زیاد است. البته این مطالب، زمینه مناسبی را برای وقوف به کینه‌های فرو خورده، غرض‌های شخصی، انگیزه‌ها و افکار نویسنده، که در جاهای دیگر ثبت نشده و چه بسا از نظر معاصران نیز پنهان مانده است، فراهم می‌کند. اطلاعات محرمانه بسیاری که پیش‌تر مخفی بوده‌اند، به علت همین موضع‌گیری‌های مؤلف، وارد بسیاری از این خاطرات شده‌اند. این مطالب از نظر مطالعات اجتماعی، روان‌شناسی و تاریخی فواید آشکاری دارند.

- معمولاً دفتر خاطرات روزانه در مقایسه با خاطراتی که بعدها نوشته شده‌اند، صداقت و صراحت بیشتری دارد، ولی گاهی اوقات نویسندگان دفتر خاطرات روزانه، پس از مدتی در آثار خود دست برده و پاره‌ای از مطالب آن را تغییر می‌دهند. به همین علت از ارزش آثارشان کاسته‌اند؛ از این رو در ارتباط با منبع‌شناسی به دشواری می‌توان درستی مندرجات چنین خاطراتی را تأیید کرد.

- حذف پاره‌ای از رویدادها یا گذر پرشتاب از کنار برخی رخدادها از دیگر آسیب‌هاست. به طور مثال هنگام بیان رویدادهای تاریخی، آنجایی را که به ضرر نویسنده است - اشتباه، خطا یا گناهی از او سر زده است - یاد نمی‌کند و در خاطره نمی‌آورد یا به گونه‌ای آن را بیان می‌کند که اهمیت آن مشخص نشود و یا به سرعت از آن می‌گذرد.

- تبلیغ و هیاهوی زیاد برای کار بی‌اهمیتی که راوی انجام داده است، در حالی که رویداد مهمی نبوده است.

- خاطره مانند هرگونه ادبی دیگری می‌تواند به عنوان ابزاری برای تمسخر و

تحقیر دیگران، توهین و تهمت زدن به مخالفان، ترور شخصیت رقیبان و ... استفاده شود. البته این نوع آثار بسیار کم و بیشتر به صورت شفاهی است که باید با فرهنگ‌سازی، بالا بردن آگاهی‌های عمومی، روشنگری و بیان حقایق آثار، فراهم کردن شرایط پاسخگو بودن نویسنده نسبت به اثرش و بی‌توجهی به این گونه آثار، زمینه را برای کم کردن و از بین بردن این آسیب‌ها فراهم کرد.

- تعبیر و تفسیر واقعیت‌ها به گونه‌ای که تنها از یک سو و موافق نظر نویسنده است؛ یعنی نویسنده یک حادثه را با توجه به عقاید، ایده‌ها و نظرات خود بیان می‌کند و به دیدگاه‌های دیگری که درباره آن موضوع یا حادثه وجود دارد، اشاره‌ای نمی‌کند. - تحریف واقعیت‌ها و حقایق و جعل اخبار و اسناد، از دیگر آسیب‌های خاطرات است.

برای از بین بردن بازار جعل اسناد و تحریف حقایق و تعریف و تمجید از خود، توهین و تهمت به دیگران و ... باید هر مطلبی را به نقد کشید و خاطره‌نگاشته‌ها را سنجش و ارزیابی کرد تا هیچ متنی بدون تأمل و یک طرفه نباشد. باید شرایطی در جامعه مهیا شود تا خاطره‌نویس در برابر نوشته‌اش پاسخ‌گو باشد، مواظب باشد که از واقعیت منحرف نشود و صداقت را ملاک نخست خود در نگارش خاطرات قرار دهد. برای مثال چرچیل - نخست‌وزیر انگلستان - هنگام نوشتن خاطرات خود در جنگ جهانی دوم، نمی‌توانست از واقعیت‌ها و حقایق منحرف شود و یا با سوگیری، تبلیغ زیاد برای کارهای خود و جعل اخبار و اسناد، تاریخ را به صورتی که می‌خواهد بیان کند؛ زیرا صاحب‌نظران اروپایی و آمریکایی بارها این کتاب را نقد کردند و اسناد تاریخی نیز موجود بود و چرچیل باید درباره نوشته‌اش پاسخگو می‌بود.

- یکی از دلایلی که امکان جعل و تحریف وقایع در خاطره‌نگاشته و سایر آسیب‌های آن را فراهم می‌آورد؛ تعیین نکردن ضابطه و چارچوب صحیحی برای

خاطره‌نگاشته‌هاست که نقد و سنجش آنها را مشکل می‌سازد. به عبارت دیگر، هیچ‌گونه قانون و معیار و چارچوب معینی برای نگارش خاطرات وجود ندارد و این مسأله کار سنجش و ارزیابی آنها را مشکل کرده است.

امید است با توجه بیشتر به این گونه ادبی، شیوه‌ها و معیارهای تعریف شده و مناسبی - مانند معیار و شیوه‌ها که برای رمان و داستان‌های کوتاه و بلند پدید آمده است - به وجود آید تا تحریف حقایق و آسیب‌های خاطرات به حداقل برسد و آثار معتبری از نظر تاریخی و ادبی پدید آید.

- متأسفانه استادان ادبیات و صاحب‌نظران به نقد و بررسی خاطره‌نگاشته‌ها توجهی نمی‌کنند تا راه را برای عرضه آثار بهتر در این زمینه فراهم نمایند.

- نبود الگوهای ادبی برجسته در زمینه خاطره‌نویسی نیز از جمله دلایل رشد نکردن این گونه و کاسته شدن از ارزش ادبی این آثار است. اصولاً نمونه‌های برجسته در یک نوع مستقل ادبی کمک زیادی به رشد و شکوفایی آن گونه می‌کند. برای مثال گل‌های بدی اثر شارل بودلر - پیشوای سمبلیسم یا نمادگرایی - تأثیر شگرفی بر شاعران پس از خود و پیروان مکتب سمبلیسم داشت. رمان‌های بوف کور و سووشون هم برخی از تکنیک‌ها و شیوه‌های رمان‌نویسی را برای نویسندگان پس از خود به ارمغان آوردند و بر آثار پس از خود تأثیر گذاشتند.

نتیجه

خاطره، اثر، نوشته و یا پدیده‌ای است روایی که پدیدآورنده آن با آگاهی و اراده به شرح احوال، حادثه‌ها و رویدادهای گذشته - که به عللی در ذهن ماندنی و برجسته شده‌اند - می‌پردازد. راوی در آن حضور مستقیم و یا غیرمستقیم (مشاهده، منابع دست اول و ...) دارد. جزئیات زمان و مکان و چگونگی وقوع حوادث نیز در آن مندرج است. خاطرات غالباً تأثیری احساسی - عاطفی بر فرد می‌گذارد.

از این نوشتار می‌توان نتیجه گرفت که:

- بیشتر خاطره‌نگاشته‌ها به زبانی ساده، روان و تا حدودی خودمانی و نزدیک به زبان محاوره نوشته شده‌اند.

- خاطره‌نگاشته‌ها ذیل آثار ادبیات تاریخی قرار می‌گیرند.

- رابطه زندگی‌نامه و خاطره‌نگاشته رابطه عموم و خصوص است. در ادبیات فارسی اگر نویسنده خاطرات و زندگی‌نامه از ذوق ادبی برخوردار باشد، اثر او به صورت یک نوع ادبی مستقل درمی‌آید که شایسته توجه است، مانند کتاب شرح زندگی من اثر عبدالله مستوفی.

- رابطه سفرنامه و خاطره‌نگاشته نیز رابطه عموم و خصوص است.

- اتوبیوگرافی (زندگی‌نامه خودنگاشت)، یادنامه‌ها، حبسیه‌ها، شکواییه‌ها، مقامات، اعتراف‌نامه‌ها، منشآت، تراجم احوال و ... که حاوی حوادث برجسته زندگی و خاطرات نویسندگان آنهاست، از دیگر گونه‌های ادبیات خاطره‌نویسی به شمار می‌آیند.

- هیچ‌گونه قانون و معیار و چارچوب معینی برای نگارش خاطرات وجود ندارد و این مسأله کار سنجش و ارزیابی خاطرات را مشکل کرده است.

- برای از بین بردن بازار جعل اسناد و تحریف حقایق و تعریف و تمجید از خود، توهین و تهمت به دیگران و ... در خاطره‌نگاشته‌ها باید هر مطلبی را به نقد کشید و این آثار را سنجش و ارزیابی کرد تا هیچ متنی بدون تأمل و یک‌طرفه نباشد. باید شرایطی در جامعه مهیا شود تا خاطره‌نویس در برابر نوشته‌اش پاسخگو باشد و مواظب باشد که از واقعیت منحرف نشود و صداقت را ملاک نخست خود در نگارش خاطرات قرار دهد.

- نوع مخاطبان، شرایط فرهنگی و محیطی و باورهای دینی یک جامعه در گرایش یا بی‌توجهی به خاطره‌نویسی نقش دارد.

کتابنامه

- حسینی‌نژاد، سید حسین. ۱۳۸۲. آموزش خاطره‌نویسی. چ ۱. تهران: لوح زرین.
حقانی، مهری. ۱۳۸۳/۵/۲۶. «رونق خاطره‌نویسی در بازار کساد کتاب». روزنامه ایران.

- ریبکا، یان و دیگران. ۱۳۸۳. تاریخ ادبیات ایران. ترجمه ابوالقاسم سری. چ ۱. تهران: سخن.
صفا، ذبیح الله. ۱۳۸۰. تاریخ ادبیات ایران. چ ۲۰. تهران: فردوسی.
فراگنز، برت. ۱۳۷۷. خاطرات نویسی ایرانیان در عصر قاجار. ترجمه مجید جلیلود رضایی.
چ ۱. تهران: علمی فرهنگی.
کمری، علیرضا. ۱۳۸۳. با یاد خاطره. چ ۱. تهران: سوره مهر.
_____ . ۱۳۸۱. یاد مانا. چ ۱. تهران: سوره مهر.

لغت نامه دهخدا.

- لوکسی وارد، برایان. آبان ۱۳۸۴. «خاطره نویسی و خودآگاهی». ترجمه مهدی
قرچه داغی. نشریه اسرار.
معلوف، اب لويس. ۱۳۸۳. المنجد فی اللغة و الاعلام. ترجمه محمد بندر ریگی. ج ۲. چ ۲.
تهران: ایران.
وحیدنیا، سیف الله. ۱۳۶۴. خاطرات وحید شامل گوشه‌هایی از تاریخ ایران. چ ۱. تهران:
ایران.

- _____ . ۱۳۶۷. خاطرات و اسناد. چ ۱. تهران: وحید.
یوسفی، غلامحسین. ۱۳۸۰. دیداری با اهل قلم. ج ۲. چ ۷. تهران: علمی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی